

Dolina Poległych w Hiszpanii. Między narodowym katolicyzmem a utowarowieniem pamięci

Maja Biernacka

Tanatoturystyka to *portmanteau* powstałe z połączenia wyrazu turystyka i greckiego słowa *tanatos* oznaczającego śmierć, względnie – jeśli pisane jest wielką literą – będącego w mitologii greckiej imieniem uosabiającego ją boga. Pojęcie to obejmuje indywidualne oraz grupowe odwiedzanie w celach turystycznych miejsc, w których doszło do katastrof czy bitew ofiarnych, a również aktów zagłady, takich jak na przykład obozy koncentracyjne i miejsca rozstrzelania lub lokalizacje wyznaczone w celu upamiętnienia zbiorowych tragedii. Ponadto dotyczy działań związanych z organizowaniem wycieczek, dla których motywem przewodnim jest śmierć, wraz z towarzyszącymi im usługami, w tym transportowymi, hotelarskimi, świadczeniami przewodników oraz sprzedają pamiątek.

Pojawiło się ono w polskiej literaturze akademickiej¹ w ślad za angielskim terminem *thanatourism*², którego dokładnym odpowiednikiem jest *death tourism*, czyli „turystyka śmierci”³. Pokrewne pojęcie to *dark tourism*⁴, to jest „mroczna turystyka”⁵, które rozszerza przedmiot zainteresowania ze

¹ Zob. S. Tanaś, *Tanatoturystyka – kontrowersyjne oblicze turystyki kulturowej*, „Peregrinus Cracoviensis” 17/2006, s. 85–100.

² Zob. A.V. Seaton, *War and Thanatourism: Waterloo 1815–1914*, „Annals of Tourism Research” 1(26)/1999, s. 130–158; R. Tzanelli, *Heritage in the Digital Era: Cinematic Tourism and the Activist Cause*, Abingdon, New York 2013, s. 4–5; S. Kaczmarek, *Urban tourism – the Blessing or the Curse*, [w:] R.C.L. González (red.), *Urban Changes in Different Scales: Systems and Structures*, Santiago de Compostela 2006, s. 366; N. Bárbara, *The Business of Creative Tourism and Creativity in the Tourism Business*, [w:] A.D. Barker (red.), *Identity and Intercultural Exchange in Travel and Tourism*, Bristol, Buffalo, Toronto 2015, s. 14.

³ Zob. A. Ziębińska-Witek, *Turystyka śmierci jako zjawisko kulturowe*, „Teksty Drugie” 3/2012, s. 174–186.

⁴ J. Lennon, M. Foley, *Dark Tourism. The attraction of death and disaster*, New York, London 2000.

⁵ Zob. A. Komsta, *Problem dark tourism i jego możliwości w Polsce*, „Turystyka Kulturowa” 2/2013, s. 46–65.

śmierci na wszelkie zjawiska kwalifikujące się jako „mroczne” czy „ponure”. Pojawiają się też inne określenia, takie jak choćby *grief tourism*, czyli turystyka smutku, również służące poszerzeniu zakresu czy modyfikacji charakteru owej aktywności.

Terminy te mogą się wpisywać w ujęcia krytyczne w obrębie nauk społecznych i mieć demaskatorski charakter. Chodzi w szczególności o dyskutowanie znaczenia miejsc związanych z tragedią ludzką, śmiercią czy cierpieniem, które są ważne w pamięci zbiorowej narodu, grupy etnicznej, wyznaniowej lub innego rodzaju wspólnoty wyobrażonej – posłużę się pojęciem Benedicta Andersona⁶ – i przekształcanie go w walor turystyczny. Dotyczy to na przykład ekscytacji bądź choćby zaciekawienia śmiercią oraz jej okolicznościami. W grę wchodzi również wykorzystywanie mechanizmów psychologicznych związanych ze współodczuwaniem, które mogą przyczyniać się do chęci odwiedzania takich miejsc. W kategoriach gospodarczych kwestia sprzeczna się do budowania koniunktury i lukratywnego charakteru działalności turystycznej, handlowej i usługowej związanej ze śmiercią i zbiorowym cierpieniem – a tym samym ich utowarowienia. Stało się to możliwe na szeroka skalę wraz z rozwojem turystyki masowej.

Dolina Poległych jako świadectwo zwycięstwa frankizmu

Popularnym obiektem tego rodzaju turystyki jest w przypadku Hiszpanii Valle de los Caídos, czyli Dolina Poległych. Administracyjnie przynależy do gminy San Lorenzo de El Escorial, a mieści się w dolinie Cuelgamuros w górach Guadarrama. Składa się nań między innymi imponującej wielkości Monumento Nacional de Santa Cruz del Valle de los Caídos (Narodowy Pomnik Świętego Krzyża w Dolinie Poległych) – ów krzyż uchodzi za najwyższy o tym charakterze na świecie i to właśnie on jest znakiem rozpoznawczym kompleksu.

Tym bardziej góruje nad okolicą, że umieszczono go na wzniesieniu Risco de la Nava, po przeciwnej stronie klasztoru benedyktynów. Zasadniczą częścią obiektu jest podziemna bazylika, wykuta w skale w formie podłużnej krypty, bogato dekorowana z wykorzystaniem symboli frankistowskich, przed którą mieści się znaczącej wielkości

plac, wkomponowujący się w majestatyczną estetykę epoki. W bazylice znajdują się między innymi groby Francisca Franco oraz José Antonia Primo de Rivery, a ponadto prochy 33 847 ofiar wojny domowej – według danych na oficjalnej stronie Patrimonio Nacional⁷. Umieszczone tam urny zarówno żołnierzy walczących po stronie Franco oraz pochowanych jako bohaterowie, jak i opowiadających się za republiką⁸.

Kompleks wzniesiony został na mocy dekretu generała Francisca Franco z 1940 roku, a budowany był, z wykorzystaniem pracy więźniów politycznych⁹, aż do 1959 roku. Miał on nie tylko upamiętniać ofiary wojny domowej w Hiszpanii, uznawanej przez frankistów za krucjatę¹⁰, ale przede wszystkim stanowić świadectwo zwycięstwa ich obozu ideowego. Zarazem pieczętował glorię Hiszpanii jako *una, grande y libre*, czyli „jednej, wielkiej i wolnej” – to właśnie hasło za czasów reżimu generała Franco służyło jej unifikacji, dla której osnową było połączenie idei narodowej z religią katolicką, a narzędziem pragmatycznym – rządy silnej ręki.

O selfie i świeżych kwiatach dla Franco, czyli praktyki kulturowe w Dolinie Poległych

Dolina Poległych zapewnia swoiste laboratorium do obserwacji pasywnych i aktywnych form konsumowania dóbr kultury, a również ekspresji postaw światopoglądowych. Docierają tam grupy

⁷ Po polsku Dziedzictwo Narodowe; są na niej informacje na temat dóbr pochodzących z majątku hiszpańskiej Korony, w tym pałaców, klasztorów i in., które współcześnie należą do państwa na mocy Ley 23/1982, de 16 de junio, reguladora del Patrimonio Nacional, czyli ustawy 23/1982 z 16 czerwca o Dziedzictwie Narodowym, <http://www.patrimonionacional.es/real-sitio/abadia-benedictina-de-la-santa-cruz-del-valle-de-los-caidos> (22.08.2017).

⁸ Zob. np. Q. Solé i Barjau, *Inhumados en el Valle de los Caídos. Los primeros traslados desde la provincia de Madrid*, „Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea” 9/2009, <http://hispanianova.rediris.es/9/articulos/9a009.pdf> (24.08.2017).

⁹ Istnieją rozbieżne relacje na temat ich liczby oraz sposobu traktowania w ramach ówczesnego systemu penitencjarnego. Zob. np. R. Sierra, *Los esclavos del Valle de los Caídos: la historia negra del mausoleo de Franco*, „Clío: Revista de historia” 25/2003, s. 38–45; A. Bárcena, *Redención de penas en el Valle de los Caídos: las fuentes rebaten el mito*, „Aportes. Revista de Historia Contemporánea” 27(79)/2012, s. 5–29. Przykładowo Bárcena na podstawie swych badań twierdzi, że nie tylko liczby więźniów politycznych zostały zawyżone, lecz cieszyli się oni też znacznie lepszym sposobem traktowania, niż współcześnie się sądzi.

¹⁰ Por. A. Alted Vigil, *El Valle de Los Caídos ¿Espíritu de cruzada o símbolo de reconciliación?*, „Ayer. Revista de Historia Contemporánea” 98/2015, s. 263–275.

⁶ B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przekł. S. Amsterdamski, Kraków, Warszawa 1997.

turystów krajowych i zagranicznych, dla których jest to cel wycieczki lub jeden z punktów w programie zwiedzania. Szczególną ciekawość budzi miejsce pochówku Franco. Poza zrobieniem sobie zdjęcia – współcześnie często selfie – na tle całej panoramy, najchętniej z widocznym krzyżem, oraz zakupem pamiątek z napisem, który dokumentować będzie dotarcie do Doliny, podstawowym zamierzeniem jest dla wielu zobaczyć i w miarę możliwości dotknięcie prostej krypty z jasnoszarego granitu, kryjącej szczątki dyktatora. Tym bardziej może być to atrakcyjny cel dla turystów, że istnieje prawdopodobieństwo, iż grób będzie usunięty, o czym wieszczą biura podróży i przewodnicy. Jest to jedno z rozwiązań postulowanych przez lewicę, zatem wycieczka może być traktowana jako ostatnia szansa na „konfrontację” z generałem.

W bazylice odbywają się również msze¹¹. W środowiskach związanych z tym miejscem pojawiają się głosy, że możliwość modlitwy poddawana jest restrykcjom „pod różnymi pretekstami”¹² poprzez zamykanie bazyliki lub ograniczanie do niej dostępu. W istocie sprawa dotyczy prowadzonych tam napraw, a także ekshumacji, w które zaangażowane są zespoły archeologów. Działalność placówki musiała być w związku z nimi okresowo zawieszona bądź znacząco ograniczona.

Miejsce to jest między innymi celem turystyki religijnej i pielgrzymek, a ponadto spotkań środowisk wyrażających hołd dla generała Franco i odczuwających nostalgię za poprzednim ustrojem w dwóch terminach: 20 listopada, kiedy to zbiega się rocznica śmierci jego i José Antonia Primo de Rivero, oraz 18 lipca, gdy upamiętniano Alzamiento Nacional, czyli w literalnym tłumaczeniu Powstanie Narodowe, jak za czasów poprzedniego systemu nazywano zamach stanu 1936 roku przeciw Drugiej Republice¹³. Przyczynił się on do rozpętania wojny

domowej oraz traktowany jest jako moment narodzenia Movimiento Nacional (Ruchu Narodowego) oraz epoki frankistowskiej.

Choć frankizm jest uznawany dziś za epokę obfitującą w czarne karty, a sam przywódca określany bywa we współczesnych przekazach historycznych raczej jako dyktator niż bohater narodowy, na krypcie kładzione są regularnie świeże kwiaty. Nie jest to dziś powszechna praktyka społeczna, zasługuje raczej na miano ciekawostki. Pytanie retoryczne, kto je kładzie, zadaje Natalia Junquera na łamach „El País”¹⁴ i odpowiada, że są to osoby, w oczach których wprowadzony przez Franco reżim „charakteryzował się obroną wolności”, a sama postać generała „była, jest i będzie rozwiązaniem wszelkich problemów, które pojawiają się w epokach konwulsji i przekłamań wobec demokracji”. Łączy ona taki światopogląd oraz fakt składania kwiatów z działalnością Fundación Nacional Francisco Franco¹⁵. Jest to fundacja z siedzibą w Madrycie, działająca od 1976 roku, przyjmująca za swój statutowy cel głoszenie pamięci o generale Franco i jego dokonaniach. Na jej stronie internetowej (tu przypis dolny) widnieje też deklaracja, na swej stronie internetowej¹⁶, że broni prawdy na temat tej postaci historycznej i jej dziedzictwa. Nie jest to jedyny podmiot, który podejmuje tego rodzaju działania. Kwiaty składają też osoby indywidualne zafascynowane postacią generała i będące orędownikami frankizmu jako złotej epoki w dziejach Hiszpanii.

Kontrowersja wokół kwiatów na grobie Franco pojawiła się w lipcu 2017 roku w środkach masowego przekazu. Nie chodzi jedynie o to, że są one składane – co na dobre wpisało się w krajobraz kulturowy Doliny Poległych – ale o sprawę, w jaką zamieszany jest archeolog Alfredo González-Ruibal. Ten profesor prestiżowego Uniwersytetu Complutense w Madrycie, kierujący pracami wykopaliskowymi na barykadach z czasów wojny

¹¹ Bieżący kalendarz mszy: El Valle de Los Caídos. Abadía de La Santa Cruz, Eventos y Horarios, <http://www.valledeloscaidos.es/eventos-y-horarios> (30.08.2017).

¹² Zob. *Informaciones prácticas para la visita al Valle de los Caídos*, 1.01.2011, <http://www.vki2.net/informacion.htm> (30.08.2017).

¹³ Współcześnie nazwa ta jest odrzucana na rzecz terminu „zamach stanu”. Tym bardziej popada w niepamięć określenie stosowane w propagandzie frankistowskiej: Glorioso Alzamiento Nacional, czyli w literalnym tłumaczeniu Chlubne Powstanie Narodowe, z towarzyszącą mu narracją, obowiązującą wówczas w ramach przekazu edukacyjnego w placówkach szkolnych i na uczelniach wyższych, wraz z propagowaną przez władze ikonografią. Konstruowano jego obraz jako aktu waleczności zwolenników „prawdziwej Hiszpanii” skierowanej

przeciw „anty-Hiszpanii”, w tym zarówno „tyranii” Drugiej Republiki, jak i międzynarodowego komunizmu, „rozkazów Moskwy” etc.

¹⁴ N. Junquera, *¿Quién pone flores frescas en la tumba de Franco? Secretos, verdades y mentiras del Valle de los Caídos*, El País, 20.11.2015, https://politica.elpais.com/politica/2015/10/28/actualidad/1446061476_183076.html (30.08.2017).

¹⁵ Strona Fundación Nacional Francisco Franco, <http://www.fnff.es/> (30.08.2017).

¹⁶ Ibidem.

domowej, został wyproszony z bazyliki przez jedną z osób funkcyjnych. Stało się to, gdy usunął wiązanekę z grobu Franco, a przy tej okazji został pouczone, że naruszył zasadę okazywania szacunku w miejscu kultu. W argumentacji na rzecz swego postępowania odwołał się do nielegalności wyrażania egzaltacji wobec frankizmu¹⁷ i deklaraował, że stanął w obronie poszanowania prawa. Następnie z własnej inicjatywy umieścił wyjaśnienie na swym blogu, dodając, że mężczyzna, który złożył kwiaty, wykonał po tym akcie gest będący hołdem dla dyktatora. Pracownica, która wyprosiła profesora, miała go ponoć zapytać, jak postąpiłby, gdyby grób należał do jego krewnego, a jeśli mu się to miejsce nie podoba, po cóż przychodzi. Następnie wezwała ochronę w celu wyprowadzenia profesora z bazyliki. Incydent natychmiast wszedł do medialnego obiegu na poziomie prasy ogólnokrajowej. Noty o nim opublikowały między innymi dzienniki „El País”¹⁸, „El Mundo”¹⁹, „ABC”²⁰, „El Español”²¹. W taki sposób wizyta mająca cel badawczy zamieniła się w ekspresję różnic światopoglądowych oraz atrakcję medialną. Wydarzenie to dostarcza przykładu, że praktyki kulturowe w Dolinie Poległych rządzą się odmiennymi zasadami niż przyjęte na mocy prawa w przestrzeni publicznej w Hiszpanii.

¹⁷ Chodzi o Ley de la Memoria Histórica (Ley 52/2007, de 26 de diciembre), czyli ustawę o pamięci historycznej (ustawa 52/2007 z 26 grudnia). Na temat tej podstawy prawnej oraz konfliktów dotyczących miejsc pamięci o wojnie domowej i czasach frankizmu we współczesnej przestrzeni publicznej, z koncentracją na Katalonii, zob. M. Biernacka, *Wojna na pomniki w Katalonii, czyli co zrobić z upamiętnieniem bitwy pod Ebro*, „Przegląd Humanistyczny” 2/2017, s. 11–22.

¹⁸ b.a., *Expulsado un hombre del Valle de los Caídos por retirar flores de la tumba de Franco*, El País, 24.07.2017, https://elpais.com/ccaa/2017/07/24/madrid/1500907417_346041.html (30.08.2017).

¹⁹ *Un arqueólogo denuncia que le expulsan del Valle de los Caídos por retirar un ramo de flores de la tumba de Franco*, El Mundo, 24.07.2017, <http://www.elmundo.es/madrid/2017/07/24/5975c10be2704e780f8b4589.html> (30.08.2017).

²⁰ b.a., *Expulsan a un profesor de la Complutense del Valle de los Caídos por retirar las flores de la tumba de Franco*, ABC, 24.07.2017, http://www.abc.es/espana/madrid/abci-expulsan-profesor-complutense-valle-caidos-retirar-flores-tumba-franco-201707241311_noticia.html (30.08.2017).

²¹ H. Riaño, *Expulsado del Valle de los Caídos por retirar flores de la tumba de Franco*, El Español, 24.07.2017, http://www.elsepanol.com/cultura/patrimonio/20170724/233726919_0.html (30.08.2017).

Między ideą narodu a laminowaną fotografią, czyli jak zarobić na Dolinie Poległych

Podczas gdy w ugrupowaniach lewicowych trwają spory dotyczące przyszłości obiektu²² i podejmowane są zabiegi zarówno na rzecz przebudowy czy usunięcia grobu generała Franco, jak i całego kompleksu, cieszy się on poparciem ze strony konserwatywnej, centroprawicowej Partii Ludowej (Partido Popular) jako *symbol pojednania* między Hiszpanami. Wpisuje się też w promowaną przez nią politykę historyczną jako jedno z emblematicznych miejsc dla podtrzymywania idei silnej Hiszpanii. Wraz z konstruowanymi wokół niej przekazami Dolina Poległych służy jako narzędzie kształtowania oraz konsolidacji wspólnoty wyobrażonej w postaci jednego narodu²³. Monumentalny charakter budowli z mroczną historią wojny domowej i represji reżimu generała Franco, obfitującą w coraz to nowe zagadki, które pojawiają się w toku ekshumacji, składają się ponadto na atrakcję turystyczną na poziomie krajowym i międzynarodowym.

Obiekt odpowiada potrzebom admiratorów generała Franco oraz pielgrzymów – ze względu na jego symboliczny wymiar, a w drugim przypadku dodatkowo sąsiedztwo klasztoru. Pozostaje też interesujący i dysponuje infrastrukturą na użytek turystyki masowej. Jest dogodnie położony w prowincji Madryt, w odległości mniej więcej 60 kilometrów na północny wschód od stolicy²⁴, a zaledwie 14 od zespołu pałacowo-klasztornego Escorial²⁵, spełniającego wiele funkcji, mieszczącego między innymi klasztor, muzeum, bibliotekę, a otoczonego ogrodami. Bliskość położenia oraz wartość symboliczna obu obiektów dla podtrzymywania

²² Zob. np. *División en la izquierda ante la iniciativa de exhumar los restos de Franco del Valle de los Caídos*, El Mundo, 9.05.2017, <http://www.elmundo.es/espana/2017/05/09/5911f76be2704eeea608b45e5.html> (30.08.2017); *División en la izquierda por la iniciativa de exhumar los restos de Franco del Valle de los Caídos*, Herald, 9.05.2017, <http://www.heraldo.es/noticias/nacional/2017/05/09/division-izquierda-por-iniciativa-exhumar-los-restos-franco-del-valle-los-caidos-1174519-305.html> (30.08.2017).

²³ Szczegóły sporu politycznego wokół Doliny Poległych oraz jego zaplecza społecznego w związku z ograniczeniami woluminu pozostawiam na okazję dalszych prac.

²⁴ Wskazówki dotyczące dojazdu zob. <http://www.calcularruta.com/de-madrid-a-el-valle-de-los-caidos.html> (28.08.2017). Kalkulacje liczby kilometrów i czasu dojazdu mogą się nieznacznie różnić w zależności od trasy.

²⁵ Wskazówki dotyczące dojazdu zob. <http://www.calcularruta.com/de-el-valle-de-los-caidos-a-real-monasterio-de-san-lorenzo-de-el-escorial.html> (28.08.2017).

idei narodowej oraz glorii Hiszpanii sprzyjają temu, że wycieczki do nich proponowane są przez biura podróży w pakietach tematycznych, a w przypadku bogatszych programów również ze zwiedzaniem Madrytu, względnie w innych kombinacjach, na przykład z Toledo.

Istnieje grupa podmiotów, w których interesie jest rozwój kompleksu w Dolinie Poległych oraz związanych z nim usług, a także zwiększenie obrotu towarów. Jest wśród nich Stowarzyszenie na rzecz Obrony Doliny Poległych wraz z biurami podróży organizującymi wycieczki oraz producentami i dystrybutorami pamiątek. Wejście do obiektu kosztuje obecnie 9 euro za bilet dla osoby dorosłej, 4 euro za bilet ulgowy, ze zniżkami dla grup i wycieczek szkolnych²⁶. W 2015 roku ceny podniesiono o około 80 procent, wobec czego Stowarzyszenie na rzecz Obrony Doliny Poległych wyrażało sprzeciw²⁷.

Poza działalnością ideową Stowarzyszenie angażuje się w sprzedaż pamiątek związanych z Doliną Poległych, więc tym bardziej w jego interesie jest jak największa liczba odwiedzających. Wśród pamiątek są laminowane fotografie panoramy kompleksu i jego charakterystycznych elementów, w tym ukrzyżowanego Chrystusa, którego figura znajduje się w tamtejszej bazylice. Stowarzyszenie prowadzi sklep internetowy o nazwie ADVC Ediciones, w którym są one dostępne w cenie 5 euro (wg cennika obowiązującego podczas pisania przeze mnie artykułu)²⁸. Poza fotografiami w sprzedaży są książki

o prześladowaniach politycznych za 15 euro, o koncepcji, projekcie oraz budowie obiektu – 70 euro, na temat więźniów – 18 euro, album ze zdjęciami kompleksu oraz pejzażu Doliny – 24 euro, a także pakiet trzech książek w promocji za 39 euro, trzech płyt – za 39 euro oraz płyta DVD głosząca wizję pojednania w cenie 15 euro.

Dostępny jest też ceramiczny kubek z napisem „Valle de los Caídos” i motywem czarnego krzyża, który kosztuje 9 euro, a także bawełniana koszulka z taką samą dekoracją i w tej samej kwocie, w pięciu rozmiarach. Na stronie sklepu umieszczone są ponadto linki, na razie puste, dotyczące oferty handlowej kalendarzy i almanachów oraz losów na loterię.

Z pewnością pamięć o ofiarach pochowanych w Dolinie Poległych skazana jest na utowarowienie. Dzieje się to z jednej strony wraz z upływem czasu, następstwem pokoleń oraz zbiorowym zapominaniem bolesnych kart historii, a z drugiej strony w związku z procesami rynkowymi. W dalszym ciągu miejsce to spełnia funkcję tożsamościotwórczą dla zwolenników wizji jednego, silnego narodu hiszpańskiego oraz niektórych środowisk związanych z Kościołem, zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym, opowiadających się za ideą chrześcijańskiej Europy. Jest zarazem przedmiotem sporów politycznych i podziałów ideowych w społeczeństwie hiszpańskim.

²⁶ Aktualny cennik: <https://entradas.patrimonionacional.es/es-ES/informacion-recinto/15/valle-de-los-caidos> (28.08.2017).

²⁷ Zob. *Las entradas al Valle de los Caídos suben un 80 por ciento y pasan de 5 a 9 euros*, El Faro de Guadarrama, 22.10.2014, <http://www.elfarodelguadarrama.com/noticia/35098/san-lorenzo/las-entradas-al-valle-de-los-caidos-suben-un-80-por-ciento-y-pasan-de-5-a-9-euros.html> (24.08.2017).

²⁸ Sklep internetowy ADVC Ediciones: <http://www.elvalledeloscaidos.es/tienda/> (27.08.2017).

Cmentarz romski, Soroki, Mołdawia 2014